

e-ISSN: 2148-0494

dergİabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2019, Cilt:7, Sayı:14, 7:616-636

Gönderim Tarihi: 07.10.2019

Kabul Tarihi: 25.11.2019

Araştırma Makalesi

Doi: <https://doi.org/10.33931/abuifd.630474>

EMEVİ HALİFESİ ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN SOSYAL HİZMET UYGULAMALARI

Yılmaz ÇELİK*

Öz

Sosyal hizmetler; hem fert hem de toplumun refahını hedefleyen bir disiplindir. Engelli, yaşlı, borçlu, zımmî, köle, yolcu, hükümlü, kimsesiz çocuk ve kadınlara yönelik her türlü destek sosyal hizmetlerin alanına girer. Ayrıca toplumun geneline yönelik yaşam şartlarını kolaylaştırıcı ve kaliteyi artırıcı faaliyetler de sosyal hizmet kapsamına dahildir. Ömer b. Abdülazîz sosyal hizmet uygulamaları konusunda İslâm Tarihinin ve Emevîlerin en önemli halifelerindendir. O, Emevîlerde kendisinden önceki halifelerin özellikle mâlî alandaki bazı yanlış uygulamalarına son vermiştir. Böylece devlet gelirlerinin büyük çoğunluğu topluma yönelik sosyal hizmetlere aktarılmıştır. Bunun sonucunda, yukarıda sayılan sosyal hizmet kapsamındaki gruplar her konuda desteklenmiş, toplumun geneline yönelik mâlî uygulamalar, eğitim-öğretim ve sağlık uygulamaları yaygınlaştırılmıştır. Bu çalışmanın temel amacı, sosyal hizmet kavramının aslında içerik olarak İslâm medeniyetinde uygulandığını Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-720) dönemi özelinde göstermektir.

Anahtar Kelimeler: Ömer b. Abdülazîz, Çocuk, Sosyal hizmetler, Sağlık, Eğitim.

SOCIAL SERVICE APPLICATIONS BY THE Umayyad Caliph Omar B.

ABDULAZIZ

Abstract

Social services; it is a discipline aimed at the welfare of both the individual and society. All kinds of support for the disabled, the elderly, the debtor, the zimmi, the slave, voyager, the prisoner, the orphaned children and women fall within the scope of the social services. In addition, activities aimed at the general society are included in the scope of the social services. Omar b. Abdulaziz is one of the most important caliphs of Islamic history on social work practices. He ended some of the wrong practices in the financial field. Thus, the majority of state revenues were transferred to social services. As a result, the groups in the social services mentioned above have been supported in all subjects. Purpose of this study is to show that the concept of social service is actually applied in the context of Islamic civilization, in the special of Omar b. Abdulaziz period.

Keywords: Omar b. Abdulaziz, Child, Social services, Health, Education.

* Dr. Öğr. Görevlisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, yilmazcelik70@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-5038-575X

Giriş

Sosyal hizmetler terimi modern bir kavramdır. 19. Yüzyılda Batı'da ortaya çıkmıştır.¹ Kapsam olarak bakıldığında yüzlerce hatta binlerce yıl öncesine kadar giden bir geçmişe sahiptir. Birçok toplum sosyal hizmet teriminin içerdiği faaliyetlerin bir kısmını hayata geçirmişlerdir. Özellikle farklı din mensupları, dinlerinin emir veya tavsiye ettiği bu faaliyetleri yapmanın tanrılarına yaklaşmak için bir vesile olduğuna inanmışlardır. Bu yüzden bu faaliyetler çoğunlukla birer devlet politikası haline gelmemiştir. Bizans (Doğu Roma) imparatorluğunda ise kiliseler devletin himayesinde ama müstakil olarak bu faaliyetleri daha sistematik olarak yürütmüşlerdir.²

İslâm medeniyetine gelince, durum biraz farklıdır. Hz. Peygamberle başlayan sosyal hizmet faaliyetleri³ daha sonraki dönemlerde daha sistemli hale getirilerek devam ettirilmiştir. Özellikle Hz. Ömer (ö. 23/644), kendi yönetimi döneminde buna büyük önem vermiş ve kurumsallaşmada önemli adımlar atmıştır.⁴ Şüphesiz kurumsallaşma sosyal hizmetler için çok önemlidir. Emevîler ve sonrasındaki İslâm devletleri de pek çok yeni kurum açarak sosyal hizmet uygulamalarına güçlü bir ivme kazandırmışlardır. Emevî iktidarı döneminde de bu konuda önemli adımlar atılmıştır.⁵ Hz. Peygamber'den sonra başlayan hilafet tarihinin yaklaşık 90 yılına tekabül eden Emevî iktidarı, tartışılan pek çok uygulamasıyla İslâm tarihinde önemli bir yere sahiptir. Emevîler; fetihlerin genişlemesi, toprak bütünlüğünün, birlik ve beraberliğin sağlanması, isyan ve ihtilallere zamanında müdahale edilmesi gibi özelliklerinin yanı sıra, Ümeyye ailesi tarafından Hz. Ali soyuna karşı mücadele sonrası kurulması, hilâfetin verasete dönüştürülmesi ve dünyevî bir makam haline getirilmesi, fetih hareketlerinin ihtida olaylarıyla orantılı olmaması, Arap ırkçılığının öne çıkarılması, Mevâlî'ye (Arap olmayan Müslümanlar) karşı tutumları, vergi adaletsizliği gibi yönetimde yer alan uygulamalar sebebiyle tenkide uğramışlardır.⁶

¹ Bkz. Charles Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, (Çev. Heyet), Ankara: Nika Yayınevi, 2013, 2, 5-6, 52; ayrıca bkz., İsmet Galip Yolcuoğlu, *Sosyal Hizmete Giriş*, Ankara: Sabev Yayınevi, 2012, s. 24.

² Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, 166; Ayrıntılı bilgi için bkz. Bülent Köprülü, "Tarihte Vakıflar", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8 (1951), s. 483-488; Dilik, "Sosyal Güvenliğin Tarihsel Gelişimi", *AÜSBF Dergisi*, 45.

³ Geniş bilgi için bkz. Yılmaz Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler Hz. Peygamber Dönemi*, Konya: Çizgi Yayınları, 2017. Çalışma baştan sona Hz. Peygamber döneminde sosyal hizmet uygulamalarını birinci elden kaynaklara dayanarak ele almıştır.

⁴ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VIII, 272; Belâzurî, Ebû'l-Abbas Ahmet b.Yahyâ b. Câbir, *Fütûhu'l-Büldân*, (çev. Mustafa Fayda), İstanbul: Siyer Yayınları, 2013, s. 59, 315; İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Çev. A. Ağırakca-M. B. Eryarsoy-Y. Apaydın, Bahar Yay. İstanbul, 1986, II, 492; Kettânî, Muhammed Abdulhay, *Terâtîbu'l-İdâriyye (Hz.Peygamber'in Yönetimi)*, (çev. Ahmet Özel), İstanbul: İz Yayıncılık, 2003, II, 25, 31; Mehmet Şimşir, "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İstem*, 3/6 (2005): 265 - 280.

⁵ Mesela bkz. İbn Sa'd, Muhammed, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, (neşr. Ali Muhammed Ömer), Kâhire: Mektebetü'l-Hânci, 2001, VIII, 418; Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 152; Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb, *Târihu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1960, II, 290-291; Kalkaşandî, Ebû'l-Abbas Ahmed, *Subhu'l-a'sâ fi sinâati'l-İnşâ*, Kâhire: Dâru'l-Kütüb, 1922/1340, I, 431; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IV, 478.

⁶ M. Ali Kapar, "Emevî Valilerinden Abdülazîz b. Mervân", *İstem*, 4/8 (2006), 44.

Ancak bütün bunlara rağmen Emevîler’de, özellikle Velîd b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülazîz, sosyal hizmetler alanında büyük işler başarmışlardır. Abbasiler döneminde (750-1258) Türkler’in İslâmiyet’e dahil olmaları ile sosyal hizmetler alanında daha hızlı bir gelişim süreci yaşanmıştır. Müslüman Türkler’in yönetimde oldukları devletler sosyal hizmet alanında toplumlarına büyük hizmetler sunmuşlardır.

Ömer b. Abdülazîz hakkında kaleme alınan pek çok makale ve kitap vardır. Bunlar arasında özgün olarak gördüğümüz çalışmalardan yaralandık. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu çalışmaların sadece bir tanesinde⁷ sosyal hizmet terimine kısmen değinilmiştir. Çalışmamızı farklı kılan husus, Ömer b. Abdülazîz’in devlet idaresindeki uygulamalarının tam da sosyal hizmetin hedeflediği birçok çalışmayı kapsadığını açıkça ortaya koymasıdır. Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz döneminde, günümüzde sosyal devletin hedeflediği toplum gruplarına yönelik sosyal hizmet uygulamaları gerçekleşmiştir. Ömer b. Abdülazîz, Emevî Devleti’nin başına geçtikten sonra siyasî, idarî, adlî ve sosyo-ekonomik anlamda önemli değişim ve yenilikleri hayata geçirmiştir. Bu bağlamda Ömer b. Abdülazîz döneminde başta dezavantajlı (toplumda zayıf kalmış, desteğe muhtaç) fertler olmak üzere toplumun bütün gruplarına yönelik sosyal hizmet uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Çocuklar, yaşlılar, yardıma muhtaç kadın, borçlu, engelli, fakir, miskin, hükümlü, yolda kalmış, köle, zımmî vb. bütün gruplar sosyal hizmet uygulamalarından paylarını almışlardır.

Günümüzde refah seviyesi yüksek devletlerin ortaya koydukları ve sosyal devletin olmazsa olmazı sosyal hizmet uygulamaları, on üç asır önce Ömer b. Abdülazîz tarafından hayata geçirilmiştir. Bunun vurgulanması önemlidir. Çünkü; günümüzde sosyal hizmetler alanında yazılan kitap ve makalelerde;⁸ 18-19. yüzyıllarda ortaya çıkan bu terimin, uygulama ve içeriği anlatılırken Eskiçağ’da Mısır, Yunan, Roma medeniyetlerinden; sonraki dönemlerde de Bizans, İngiliz ve diğer Avrupa devletlerinden örnekler verilmekte, fakat ne yazık ki sosyal hizmetlerin İslâm târihi ve medeniyetindeki yerinden yok denecek kadar az bahsedilmektedir. Özellikle üniversitelerin ilgili bölümlerinde İslâm Târîhi ve medeniyetindeki sosyal hizmet uygulamaları hakkında müstakil bir ders verilmemekte, konu olarak geçtiğinde ise sadece Selçuklu ve Osmanlılardaki vakıflara çok kısa olarak değinilmekte ve bir iki paragrafla geçiştirilmektedir. Kısacası, sosyal hizmet terim ve uygulamalarının Batı medeniyetinden kaynaklandığı, buradan dünyaya yayıldığı, Hristiyanlığın bu konudaki etkisinin büyük olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Batılı araştırmacıların ortaya koyduğu bu yaklaşım konusunda, Türkiye’de sosyal hizmetin temelini atan sosyolog ve sosyal

⁷ Bkz. Murtaza Köse, “Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülazîz’in Sosyal Siyaseti”, *AÜF Dergisi*, 34 (2010), 75-98.

⁸ Mesela Anadolu üniversitesi AÖF ders kitabı olan Aziz Şeker, *Sosyal Hizmete Giriş*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012 kitabı veya diğer üniversitelerde sosyal hizmet alanında ders kitabı olarak okutulan veya referans gösterilen Emre Kongar, *Sosyal Çalışmaya Giriş*, Ankara: Sabev Yayınları, 1972 gibi eserler örnek gösterilebilir. Türkiye’de yazılan diğer kitap ve makaleler örnek gösterilebilir. Geniş bilgi için bkz. Çelik, İslâm’da sosyal Hizmetler, 1-13.

hizmet camiası da aynı yolu takip etmekte ve İslâm medeniyetindeki zengin birikimi görmezden gelmektedirler. Ancak, çağdaş kaynaklarda anlatılan sosyal hizmet veya sosyal refah uygulamalarının başlangıcına dair verilen örneklere bakıldığında;⁹ bu uygulamaların benzerlerinin hatta daha ilerisinin İslâm medeniyetinde yaşama geçirildiği tarihî kayıtlardan rahatlıkla anlaşılabilir.

Hz. Peygamber'in başlattığı, Hz. Ömer'in kurumsal hale getirdiği sosyal hizmet uygulamaları, Emevîler'in ilk döneminde aksasa da Ömer b. Abdülaziz döneminde yeniden ele alınarak daha sistemli hale getirilmiştir. Aslında Ömer b. Abdülaziz döneminde İslâm coğrafyasının çok genişlemiş olması sosyal hizmet uygulamalarının hayata geçirilmesini oldukça güçleştirmiştir. Ayrıca Emevîler'in uyguladığı mevali politikası sosyal hizmet uygulamalarının toplumun bütün gruplarına ulaşmasına engel teşkil etmekteydi. Bütün bu zorluklara rağmen Ömer b. Abdülaziz, sosyal hizmet uygulamalarını İslâm coğrafyasının her tarafına yaymayı başarmıştır. O, iki buçuk yıl gibi kısa bir süre içerisinde, iktidardaki Emevî ailesinden bazılarının muhalefetine rağmen bu işi başarabilen müstesna bir şahsiyettir.

Ömer b. Abdülaziz'in gerçekleştirdiği bu faaliyetlerin ne anlama geldiğini daha iyi görebilmek için sosyal hizmetlerin anlam ve kapsamına kısaca değinmekte fayda vardır.

1. Bir Kavram Olarak Sosyal Hizmetler

Dezavantajlı gruplar başta olmak üzere toplumun hepsine hitap eden sosyal hizmetlerin farklı tarifleri yapılmıştır. Bu tanımlardan bazıları oldukça kapsayıcıdır:

“Sosyal hizmetler; kişi, grup ve toplulukların yapı ve çevre koşullarından doğan ya da kendi denetimleri dışında kalan yoksulluk ve eşitsizliklerini gidermek; toplumun değişen koşullarından ortaya çıkan sorunları önlemek ve insan kaynaklarını geliştirmek; kişi, aile ve toplum refahını sağlamak amacıyla

⁹ Zastrow, sosyal hizmet uygulamasının başlangıcını, 1860'ta ABD'de dünyaya gelen Jane Addams'ın başlattığını “*Sosyal Hizmetin Ünlü Kurucusu*” ifadesini kullanarak belirtmektedir. Avrupa seyahatinden sonra Amerika'ya dönen Addams, sonraları Hull House diye bilinecek olan Chicago'nun yoksul mahallelerinden birinde iki katlı bir ev kiralarak birkaç arkadaşı ile birlikte, toplum yararına çalışan çok sayıda grup ve bireysel faaliyet başlatmıştır. Hull House aynı zamanda acil yardım isteyen bireylere yiyecek, barınak, bilgi ve başka hizmetler için danışmanlık gibi hizmetler sağlamaktaydı. Aynı zamanda bölgede farklı etnik gruplarla da ilgilenen Addams'a topluma yaptığı bu katkılarından dolayı 1931'de Nobel Barış Ödülü verilmiştir. Bkz. Zastrow, *Sosyal Hizmete Giriş*, 5-6. Bunun dışında, sosyal hizmetin kurumsal anlamdaki öncülerinin, Batı'da muhtaçlara sadaka veren vatandaşlar ile eski çağlardan beri bilinmekte olan kiliselere bağlı hayırseverlik örgütleri olduğu tezini savunanlar da vardır. Buna göre, 1700'lü yılların sonunda, hayırseverlik faaliyetlerinin Katolik Kilisesi'ndeki en önemli aktörlerinden biri Papaz Vincent de Poul'dür. Fransa vatandaşı olan Poul'un önderliğinde Aristokrat kadınlar arasında kurulmuş olan “*Hayırsever Kadınlar*” adlı dernek üyeleri yoksulların evlerine giderek yiyecek ve yiyecek dağıtıyorlardı. Bu derneğin üyeleri, köylü kızları arasından hayır işlerinde çalışmak isteyenler arasından seçilip eğitiliyor, sonra da eğitimi bitirenler hemşire oluyorlardı. Bu şekilde eğitim görmüş bu hemşireler sosyal çalışma mesleğinin öncüleri olarak tarihe geçmişlerdir. Papaz Poul'un fikirleri sadece Fransa'daki Katolikler arasında değil dünyanın farklı bölgelerinde de ilgi ile takip edilmiş ve uygulanmıştır. Bkz. Aziz Şeker, *Sosyal Hizmete Giriş*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 24-25.

düzenlenen hizmet ve programları kapsayan bir alandır. Bu alan, örneğin sosyal yardım hizmetleri, çocuk ve aile refahı hizmetleri, fiziksel ve ruhsal sakatlar için yapılan hizmetler, ıslah hizmetleri, sosyal sigortalar, aile planlaması, konut sorunları ve toplum kalkınması gibi hizmet ve programları kapsar.”¹⁰

Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği'ne bağlı sosyal hizmet uzmanlarının yaptıkları tanımlama da kısa ve öz fakat oldukça kapsamlıdır:

“Sosyal hizmetler, bireylerin birbiriyle ve çevresi ile uyum sağlamasını kolaylaştırmak amacını taşıyan örgütlenmiş çalışmalardır.”¹¹

Tarihsel çerçeve içinde sosyal hizmetlerle, bireyin refahını geliştirmeye yönelik uygulamalarda bulunulması hedeflenmiştir. Bireyin refahı ise ancak içinde bulunduğu toplumun refahı ile mümkündür. Kısacası sosyal hizmetin hedefi, birey ile toplumun refahı arasında bir denge kurmaktır.¹² Hz. Peygamber döneminde başlayıp Râşid Halifeler ve Ömer b. Abdülazîz'in devam ettirdikleri uygulamalar, sosyal hizmetin yukarıda anlatılan bütün mana ve tanımlarının pratiğe dökülmüş halidir.

Sosyal hizmetin kapsamına gelince; bu konuda birçok yorum yapılmakla birlikte sosyal hizmetlerin kapsamını gösteren BM listesi, bize oldukça geniş bir çerçeve sunmaktadır. Sosyal hizmet alanları bu listede şöyle sıralanmaktadır:

“Aile ve çocuk bakım ve yardımı hizmetleri, evlenme konusunda danışmanlık, çocuk bakımevleri ve yuvaları, normal bir aile ilişkisi olmayan çocuklara hizmetler, evlat edinme, vasilik, koruyucu aile, gönüllü çalışmalar, yaşlılara bakım ve yardım, kronik hasta ve sakatlara bakım ve yardım, olağanüstü durumlar yardımı, yoksullara yardım, aşevleri, bedensel ve ruhsal sakatların bakım ve rehabilitasyon hizmetleri, evlenmemiş annelere yardım, göçmen ve sığınmışlara yardım, fuhuş yoluna sapmış ve ahlaksal bakımdan tehlikeye düşmüş kızların rehabilitasyonu, sosyal tıp hizmeti, ruhsal hijyen ya da psikiyatrik sosyal çalışma, okulda sosyal çalışma, askerî yerlerde sosyal çalışma, işletmelerde sosyal çalışma, meslek danışmanlığı ve iş bulmaya

¹⁰ Kadir Arıcı, *Sosyal Güvenlik Dersleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 1999, s. 147.

¹¹ Arıcı, *Sosyal Güvenlik Dersleri*, s. 147; Günümüz araştırmacılarının bu terimini içerik ve kapsam olarak birbirine yakın olmakla birlikte farklı cümlelerle tanımladıkları görülür. Yapılan tanımlardan bazılarında sosyal hizmetler; “kişi, grup ve toplumlara sosyal, ruhsal, ekonomik ve fiziksel yönlerden, imkânlar çerçevesindeki en yüksek refah düzeyine ulaşabilmeleri için yardım yapılması ve desteklenmesi” gibi çok kısa ama kapsayıcı şekilde tarif edilmektedir. Bkz. Sait Dilik, “Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler”, *AÜSBF Dergisi*, 35 /([1980), 73; 1983 tarih ve 2828 sayılı Kanun'un 3. Maddesinde Sosyal Hizmetler şöyle tanımlanmaktadır: “Kişi ve ailelerin kendi bünye ve çevre şartlarından doğan veya kontrolleri dışında oluşan maddi, manevi ve sosyal yoksunluklarının giderilmesine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına, sosyal sorunlarının önlenmesi ve çözümlenmesine yardımcı olunmasını ve hayat standartlarının iyileştirilmesi ve yükseltilmesini amaçlayan sistemli ve programlı hizmetler bütünüdür.” Ali Seyyar, *Sosyal Hizmetlerde Bakım Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*, Ankara: Şefkatli Eller Yayınları, 2007, s. 270.

¹² Emre Kongar, *Sosyal Çalışmaya Giriş*, Ankara: Sabev Yayınları, 1972, s. 11; Hakan Acar, “Dünyada Sosyal Hizmet Mesleğinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 14/1 (2003), 2.

ilişkin sosyal çalışma, yargı alanında sosyal çalışma, konut yapımında sosyal çalışma, sosyal güvenliğin yönetim örgütlerinde sosyal çalışma, toplum kalkınması programlarında sosyal çalışma, suçlulara yardım vb.”¹³

Görüldüğü gibi listenin kapsamı oldukça geniştir.¹⁴ Ömer b. Abdülazîz, yukarıdaki listenin kapsamına giren birçok sosyal hizmet uygulamasını gerçekleştiren ender insanlardan biridir.

2. Hilafetine kadar Ömer b. Abdülazîz

Ömer b. Abdülazîz h. 61'de (680) Medine'de doğdu.¹⁵ Doğum tarihi için farklı tarihler verilse de tercih edilen görüş budur.¹⁶ Abdülazîz b. Mervan'ın on çocuğundan biridir. Annesi Hz. Ömer'in torunu Ümmü Asım bt. Asım b. Ömer b. el-Hattab'tır.¹⁷ Çocukluğunun ilk yıllarında Medine'de yaşadı ve Medine'nin tanınmış alimlerinden olan Salih b. Keysan'dan ders aldı. Tabiinden Said b. Müseyyeb ve Urve b. Zübeyr gibi alimlerin derslerine katıldı. Ayrıca öz dayısı olan Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik ve daha pek çok sahabenin dersini dinledi.¹⁸ Bir süre sonra Mısır valisi olan babası Abdülazîz b. Mervan'ın (ö. 86/705) yanına gitti ve babasının vefatına kadar orada kaldı. Halife Abdülmelik onu Dimeşk'e çağırdı ve kızı Fatıma ile evlendirdi. 87 (706) yılında Velîd b. Abdülmelik tarafından Hicaz valiliğine atandı. Ömer b. Abdülazîz, ilk icraat olarak, valilik merkezi olan Medine'nin büyük alimleriyle görüşerek bir danışma kurulu oluşturdu. Danışma kuruluna, meseleleri kendileriyle istişare ettikten sonra karara bağlayacağına dair teminat vererek onları ikna etti.¹⁹ Yaklaşık yedi yıl süren valiliği sırasında Halife Velîd'in talimatıyla Mescid-i Nebevî'yi genişletti, bu arada beş defa hac emirliği yaptı.²⁰ Irak Valisi Haccac'ın uygulamalarını sert bir şekilde eleştiren Ömer b. Abdülazîz, Haccac'ın haksız yere takibata uğrattığını düşündüğü muhalifleri himaye etti ve bu yüzden görevden alındı. Valilikten alındıktan sonra Şam'a yerleşen Ömer, Velîd b. Abdülmelik'e valileri konusunda uyarılarda bulundu. Ayrıca Velîd b. Abdülmelik'in, kendisinden sonraki veliahd olan Süleyman b. Abdülmelik'i azlederek yerine kendi oğlunu veliahd ilan etme teşebbüsüne açıkça karşı çıktı. Velîd b. Abdülmelik'in ardından halife olan

¹³ Dilik, bu listeyi maddeleştirerek geniş bir açılımını vermiştir, Dilik, “Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler”, 74-76; benzer bir kategorik yaklaşım için bkz. Seyyar, *Bakım Terimleri*, s. 271.

¹⁴ Sosyal hizmetin tanım ve kapsamı hakkında geniş bilgi için bkz. Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler*, s. 15-20.

¹⁵ Bkz. İbn Abdilhakem, Ebû Muhammed Abdullah, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, (nşr. Ahmed Ubeyd), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984, s. 24; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*. (tahk. Süheyl Zekkâr), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993, s. 250; krş. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 324.

¹⁶ Ali Muhammed Sallâbî, *Emevîler Dönemi, II*, (Çev. Harun Ünal), İstanbul: Ravza Yayınları, 2014, s. 155.

¹⁷ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineveri, *el-Meârif*, (nşr. Servet Ukkâşe), İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1992, s. 362.

¹⁸ Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 312-315; Sallabi, *Emevîler*, II, 161-164.

¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 328; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (çev. Mehmet Keskin), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995, IX, 314.

²⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 29; Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*, 6.

Süleyman, bu davranışından dolayı Ömer'i danışmanları arasına aldı.²¹ 99 (717) yılında Süleyman'ın vefatından sonra, vasiyet üzerine devletin başına geçirilen Ömer b. Abdülazîz, bu önemli görevi kabul etmeye yanaşmayarak biat merasimine katılanlardan yeni bir halife seçmelerini istedi. Ancak meclistekilerin ısrarı üzerine görevi kabul etmek durumunda kaldı.²² Ömer b. Abdülazîz, devlet yönetimindeki icraatlarında pratiğe geçirmek maksadıyla Hz. Peygamber'in siyasî, iktisadî ve diğer konulardaki uygulamaları hakkındaki belgeleri topladı. Aynı zamanda anne tarafından dedesi Hz. Ömer'in de bu konudaki uygulamalarına da başvurdu.²³ Yukarıda da zikredildiği gibi meşhur alimlerden kendisine danışma meclisi oluşturdu.²⁴ Bütün bu uygulamalarının bir sonucudur ki Ömer b. Abdülazîz, beşinci raşid halife sayılmıştır.²⁵

Ömer b. Abdülazîz yaklaşık 2 sene 5 ay sürmüştür. Ömer b. Abdülazîz, 101/719-720 yılında, 39 yaşında vefat etmiştir.²⁶

3. Halife Olarak Ömer b. Abdülazîz'in Sosyal Hizmet Uygulamaları

Ömer b. Abdülazîz'in en önemli özelliği; hem toplumun genel refahına hem de toplumda zayıf kalmış, yardıma muhtaç grupların desteklenmesine yönelik sosyal hizmet uygulamalarında bulunmasıdır. Ömer b. Abdülazîz, kendisinin üzüntülü ve düşünceli olduğunu görüp sebebini soran kişiye şu cevabı vermiştir: "Muhammed (sav) ümmetinin yeryüzünün doğusunda ve batısında bulunan her ferdine, haklarını istemelerine gerek kalmadan ulaştırmayı istiyorum."²⁷ Bu bakış açısı, aslında sosyal hizmetlerin hedeflediği son noktayı işaret etmektedir. Ömer b. Abdülazîz kısa sayılabilecek devlet başkanlığı döneminde bu düşünceyle hareket ederek, yönettiği coğrafyanın en ücra köşelerine kadar sosyal hizmet uygulamalarını taşımıştır.

Ömer b. Abdülazîz'in sosyal hizmet uygulamalarını iki genel başlık altında toplamak mümkündür.

3.1. Toplumun Geneline Yönelik Sosyal Hizmetler

Konuya girmeden önce Ömer b. Abdülazîz'in sosyal hizmet uygulamalarını gerçekleştirirken başvurduğu mali kaynaklar hakkında kısaca bilgi vermekte fayda vardır. Ömer b. Abdülazîz, toplumun geneline yönelik sosyal hizmet uygulamalarını gerçekleştirirken, devlet hazinesini kullanmanın dışında, vakıfları desteklemiştir. Çünkü, vakıflar, İslâm medeniyetinde sosyal hizmet uygulamalarının hayata

²¹ Sallabi, *Emeviler*, II, 173-174.

²² Bkz. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 33-35.

²³ Bkz. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 107.

²⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 328.

²⁵ Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, 63; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 324-325.

²⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 395; Halife b. Hayyât, s. 321; İbn Kuteybe, *el-Meârîf*, s. 363.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't Târîh*, V, 61; ayrıca bkz. İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 320.

geçirilmesinde çok önemli fonksiyonlar icra etmiştir.²⁸ Özellikle Emevîler döneminde vakıflar çok genişlemiştir. Hatta Hişam b. Abdülmelik döneminde (105-125/724-743) vakıflarla ilgili kurulan daireye “habs/hubs” kelimesinin çoğulu olarak “Divanu'l- Ahbâs” deniliyordu.²⁹ Lügatta hubs, herhangi bir hizmet veya kişiler için gelir tahsis etmek anlamında kullanılmaktadır.³⁰ Nitekim Hz. Peygamber, Hz. Ömer'e Semg arazisini vakfetmesini tavsiye ederken bu ifadeyi kullanmıştır.³¹ Ayrıca Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde kadılar, hukuki ihtilafları çözüme kavuşturuyor, vakıflar, yetim ve acizlerin mallarını idare gibi işlere de bakıyorlardı.³² Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715), ilk defa birçok geliri Şam'daki Ümeyye Camiinin gelir kaynağı olarak vakfetti.³³ Velîd b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülazîz devirlerinde gayrimüslimler kendi mabedlerinde özgürce ibadetlerini yapmaktaydılar ve hatta devlet tarafından bu kurumlarını muhafaza amacıyla vakıflar kurmalarına izin verilmişti.³⁴

Ömer b. Abdülazîz'in, toplumun geneline yönelik sosyal hizmet uygulamalarını gerçekleştirenken başvurduğu diğer bir kaynak zekâttır. Ömer b. Abdülazîz'in yönetiminde zekât verilecek kimse kalmamış, toplum genel anlamda yüksek bir refah seviyesine ulaşmıştır. Ömer b. Abdülazîz döneminde zekât memurları, gittikleri bölgelerde zekât verilecek kimsenin kalmadığını söyleyince, halife o bölgenin valilerine zekât mallarıyla köle satın alarak onları hürriyetlerine kavuşturmaları talimatını vermiştir.³⁵ Ömer b. Abdülazîz dönemi, Hz. Peygamber'in

²⁸ Bkz. Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler*, 33-38. “İslâm Medeniyeti'nde önemli bir sosyal hizmet müessesesi olarak vakıf, hem ferdi, hem de sosyal anlamda toplumların huzur ve refahının artmasına neden olmuş en önemli müessesedir. İslâm, insanların sosyal ve ekonomik refahının sağlandığı, zengin ve fakir arasında tabakalaşmanın olmadığı, gelir dağılımında adaletin olduğu, yönetenlerin yönetilenlerle iç içe yaşadığı ve problemleriyle yakından ilgilendikleri bir medeniyet hedeflemiştir. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesinde vakıf çok önemli rol oynamıştır. Bu açıdan vakıfların ferdi olduğu kadar sosyal sonuçları da büyük olmuştur. Yoksa İslâm Medeniyeti'nde vakıf, bazı oryantalistlerin iddia ettiği gibi sadece kişisel kaygı ve teşebbüslerle meydana gelmiş veya şahısların elinde kendi menfaatlerini istedikleri gibi gerçekleştirdikleri bir müessese değildir.” Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler*, s. 34-35.

²⁹ Sallabi, *Emeviler*, II, 632; Yeniçeri, *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, 334.

³⁰ Bk. İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem., *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dârü's-Sadr, ts., VI, 44-46.

³¹ Bk. Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Riyâd: Beytu'l-Efkâr, 1998, “Şurût”, 19.

³² Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul: İfav Yayınları, 1995, II, 356.

³³ Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut: Daru Sâdır, 1977, II, 466; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: İfav Yayınları, 2010, s. 280.

³⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 349; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 130-131, 159, 221; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 53; Ahmet Ağrakça, *İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülazîz*, İstanbul: Buruc Yayınları, 1995, s. 128.

³⁵ İbn Abdilhakem'in aktardığı olay bu açıdan dikkat çekicidir: “Bir seferinde Ömer b. Abdülazîz beni sadakaları toplamak ve sahiplerine vermek için Afrika'ya gönderdi. Zekâtı topladık, onları vermek için fakirleri aradık fakat verecek fakir kimse bulamadık. Ayrıca başka isteyen kimseler de çıkmadı, çünkü Ömer onları zenginleştirmişti. Onun yerine o paralarla köle satın alıp azat ettik.” İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 65.

zekât verecek kimseler bulamayacaksınız³⁶ hadisinin gerçekleştiği bir dönem olmuştur.

Aşağıda görüleceği gibi Ömer b. Abdülazîz, vakıf ve zekât müesseselerini sosyal hizmet uygulamalarının her alanında kullanmıştır. Çalışmamızın ilk kısmında, toplumun geneline yönelik iki konuda yapılan sosyal hizmet uygulamaları hakkında bilgi verilecektir.

3.1.1. Eğitim-Öğretim

Emevîler dönemi devlet kurumları açısından Hulef-i Raşidin döneminin devamı niteliğindedir. Ancak Hz. Ömer'in başlattığı kurumsallaşma hamlesi Emevîler döneminde sık sık kesintiye uğramıştır. Bu durum eğitim-öğretim faaliyetlerine de yansımıştır. Bu dönemde eğitim-öğretim alanında hem *küttâb*³⁷ açma hem de hem de öğretmenlere maaş bağlama Velîd b. Abdülmelik dönemine kadar düzenli olmasa da devamlılık göstermiştir. Eğitim-öğretim Velîd b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülazîz yönetimlerinde devlet politikası haline gelmesine rağmen daha sonraki dönemlerde aynı sistemde devam ettirilememiştir. Ömer b. Abdülazîz'in ölümünden sonra (101/720) sonra devletin kurumsallaşması adeta fetret dönemine girmiştir. Hişam b. Abdülmelik'in bu konudaki çabaları da yeterli olmamıştır.³⁸

Ömer b. Abdülazîz, eğitim-öğretimi yaygınlaştırmak için birçok bölgeye öğretmen tayin etmiş ve bu öğretmenlere maaş bağlamıştır. Halife bazı kimseleri, Hadis ve Sünneti öğretmek için kırsal kesime göndermiş, böylece ülkenin en ücra köşesine kadar eğitim-öğretimin yayılmasını sağlamıştır.³⁹ Ömer b. Abdülazîz ulemaya büyük önem vermiş, onlara saygıda kusur edilmemesini tavsiye etmiş ve onları her açıdan desteklemiştir.⁴⁰ Ayrıca o, ilim ile iştigal ettiklerinden dolayı sıkıntıya düşen ilim adamlarının her birine yıllık 100 dinar maaş bağlanmasını

³⁶ Bkz. Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*, (çev. Mehmed Sofuoğlu), İstanbul: Ötügen Yayınları, 1967-1970, "Zekât", s. 18.

³⁷ *Küttâb*: Genellikle ilk dereceli eğitimin yapıldığı yer olarak bilinen küttâblar, İslâm'dan önce de Arap Yarımadasında mevcuttu. Küttâblar, Arap yazısının yanında basit matematik hesapların da öğretildiği ve çoğunlukla bir odadan müteşekkil küçük kurumlardı. Eskiden miras alınan bu kurumlar, varlıklarını İslâm dünyasında uzun bir süre devam ettirmişlerdir. Arap Yarımadasının değişik yerlerinde var olan küttâbların, daha çok kültür merkezlerinde buldukları görülmektedir. İslâm'ın ortaya çıkışından yaklaşık yüzyıl önce Arap Yarımadası'nın Yemâme bölgesi ve çevresinde küttâblar olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, (trc. Ali Yardım), İstanbul: Damla Yayınevi, 1976, 33-34. Gerek Hz. Peygamber'in eşleri gerekse diğer sahabilerin sözlerinden küttâbın sahabe devrinde olduğu hatta Hz. Ömer döneminde kurumsallaştığı açıkça anlaşılmaktadır. Kaynaklar, Hz. Ömer'in küttâb açtığını ve öğretmenlerine maaş bağladığını kaydetmektedirler. Mesela bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VIII, 272.

³⁸ Bu konuda Ramazan Altınay, Emevîler döneminde eğitim-öğretim faaliyetlerinin, devlet tarafından toplumun genelini kuşatacak bir sisteme sahip olmadığı, özel kişilerin gayret ve desteklerine bırakıldığı tespitini yapmaktadır. Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 514-515.

³⁹ Bkz. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, 141; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, (çev. Cemaleddin Saylık), İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981, s. 292; İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman, *Sîretü ve Menâkıbu Ömer b. Abdülazizi'l-Halîfeti'z-Zâhid*, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984, s. 92; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 235.

⁴⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, 118, 141.

emretmiştir.⁴¹ Ömer b. Abdülazîz, âlimleri taşradaki halka İslâm'ı tebliğ etmeye ve mescidlerde konuşmalar yapmaya çağırdı. Birçok Müslüman âlim, halifenin çağrısına olumlu cevap vererek halkın İslâm dinini öğrenmesi için faaliyet göstermişlerdir. Mesela Dahhâk b. Müzâhim (ö. 104/723), Ömer b. Abdülazîz döneminde Merv, Semerkant ve Buhârâ'yı dolaşarak yeni Müslümanlara İslâm'ı anlatmış, eğitim faaliyetlerine destek vermiştir. Dahhâk b. Müzâhim, aynı zamanda Kûfe'de öğrenci sayısı 3000'e ulaşan bir *küttâb* açmış ve burada öğretmenlik yapmıştır.⁴²

3.1.2. Sosyal Yardımlar (Mâlî)

Sosyal yardımlar; “yerel ölçüler içinde minimum düzeyde dahi kendisini ve bakmakla mükellef olduğu kişileri geçindirme imkanından mahrum kalmış fertlere, muhtaçlık tespitine ve kontrolüne dayalı olarak yapılan ve onları kendi kendilerine yeterli hale getirmek amacını taşıyan ayni ve nakdi nitelikteki geçici veya süreli, sistemli veya düzenli karşılıksız yardımlar”⁴³ şeklinde tanımlanmaktadır. Diğer bir tanıma göre bu yardımlar, ekonomik ve sosyal durumlarından dolayı korunmaya muhtaç olan kişilere herhangi bir karşılık aranmaksızın tamamen insanî amaçlarla yapılan yardımlardır. Ayrıca sosyal tehlikelere karşı kişileri koruma amacını güden tedbirler de sosyal yardım sayılmaktadır.⁴⁴

Ömer b. Abdülazîz'in uyguladığı mâlî sosyal yardımlar, genel anlamda dezavantajlı gruplara hitap etmekle birlikte toplumun genelini de kapsamaktadır. Ömer b. Abdülazîz, bütün ümmet için bir *sosyal güvenlik müessesesi* diyebileceğimiz bir yapı oluşturmuş ve tüccarlar dışında hemen herkese maaş bağlatmıştı. O, halka hitaben şöyle sesleniyordu: “Bize ailelerinizin kişi sayısını bildiriniz ki onlara haklarını verelim. Vefat edenlerinizin de isimlerini bildiriniz ki maaşlarını varislerine verelim.”⁴⁵ Onun devlet başkanlığı döneminde birçok zengin, fakirlere dağıtılması amacıyla çok miktardaki mallarla makamına geldiklerinde, mallarıyla birlikte geri dönmek zorunda kalıyorlardı, çünkü halife fakir insanların zenginleştirilerek maddeten refaha kavuşmasını sağlamıştı.⁴⁶

Ömer b. Abdülazîz, Emevî iktidarının bazı yanlış uygulamalarını yürürlükten kaldırarak toplumu rahatlatmıştır. Bu çerçevede O, kendisinden önce Yemen'e konulan haksız vergileri kaldırmıştır.⁴⁷ Ayrıca Mısır'da haksız yere vergi toplayan memurların çalıştığı yer olan ve “*Rafeh*” denen vergi dairesini yıktırıştır.⁴⁸ Ömer b.

⁴¹ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 336.

⁴² İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 418; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 547; Hitti, *İslâm Târîhi*, II, 397-398.

⁴³ Bkz. Seyyar, *Bakım Terimleri*, s. 285.

⁴⁴ Bkz. <https://www.iktisatsozlugu.com/nedir-1797-SOSYAL%20YARDIM#.XMNgm-gzbIU> (Erişim Tarihi: 28.04.2019)

⁴⁵ Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 339-340; Ağırakça, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 195.

⁴⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 110; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü ve Menâkıbu Ömer b. Abdülazîz*, 94.

⁴⁷ Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, s. 85.

⁴⁸ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 511.

Abdülazîz, evlenenlerden ve nikahlananlardan vergi alınmasını yasaklamıştır.⁴⁹ Irak valisine yazdığı mektupta; mallarını gayrimeşru yollarla israf edenlerin dışında borçlu olanlara yardım edilmesini, mehir ödeyecek kadar malı olmadığından evlenemeyen bekarların evlendirilmesini, gayrimüslimlerden mâlî durumu zayıflamış kimselere arazilerini işleyebilecek kadar borç verilmesi gibi bir çok sosyal yardım çeşitlerinin yerine getirilmesi talimatını vermiştir.⁵⁰

Ömer b. Abdülazîz, valilerine yazdığı mektuplarda, yollarda *hanlar* yaptırımalarını, buralarda yolcuları konaklandırıp onların her türlü ihtiyaçlarını karşılamalarını,⁵¹ yollarını kaybedenlere rehberlik yapmalarını emretmiş, fakirlerin yiyip içmeleri ve barınmaları için *dâru't-taam (aşevi)* tesis ettirmiştir.⁵²

3.2. Desteğe Muhtaç (Dezavantajlı) Gruplara Yönelik Sosyal Hizmetler

Ömer b. Abdülazîz döneminde dezavantajlı gruplar olarak tanımlanan bakım, koruma ve desteğe muhtaç çocuk, yaşlı, engelli ve kadın gibi gruplar devlet tarafından himaye edilmiş, ihtiyaçları karşılanmıştır. O, valilere, ihtiyaç sahiplerinin tespit edilip, onlara devlet imkânlarından maddi yardımın yapılmasını ve fakirlikle mücadele edilmesini emretmiştir. Bu çerçevede vatandaşların malî durumlarının iyi araştırılması ve yönetimi altındaki yerlerde muhtaç durumda hiç kimsenin kalmaması için talimatlar göndermiştir. Bu kapsamda engelli, yetim, dul, yaşlı vb. durumdaki insanları ve bunların aile efradını tespit ettirerek, kendilerine aynı veya nakdi yardım yaptırmıştır. Ayrıca zimmî, köle, hükümlü, borçlu, yolcu ve yolda kalmışlara da farklı konularda destek sağlamıştır.⁵³ Şimdi bu gruplara yönelik gerçekleştirilen sosyal hizmet uygulamalarına bakalım.

3.2.1. Çocuklara Sağlanan Destekler

Ömer b. Abdülazîz, çocuklar konusunda hassas davranmış, ekonomi, eğitim ve hukuk alanlarında onlara yönelik birçok sosyal hizmet uygulaması gerçekleştirmiştir. Hz. Peygamber ve Hz. Ömer'in uygulamalarını örnek alan Ömer b. Abdülazîz, "Devlet başkanı, velisi olmayanın velisidir"⁵⁴ anlayışıyla hareket etmiş, kimsesiz çocuklar için bakım ve koruma önlemleri aldırıştır. Bu konuda Hitti'nin tespiti önemlidir: "Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde kadılar, hukukî ihtilafları

⁴⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, (çev. Ali Özek), İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973, s. 146; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't Târîh*, V, 59.

⁵⁰ Bkz. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 282-283; ayrıca bkz. Yeniçeri, *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, s. 448; Ağırakça, *Ömer b. Abdülaziz*, s. 129.

⁵¹ Bkz. Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-Rusuli ve'l-Mülûk*, (nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1967, VI, 567.

⁵² Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 368-369.

⁵³ Örnekler için bkz. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, 57, 58, 62; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 45, 66, 270-272, 292; İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 340; Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, s. 525

⁵⁴ Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, (çev. Heyet), İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2011, VII, 488-490; bu anlama gelebilecek başka bir aktarım: "Ümmetinden her kim, borç yükü altına girer, ödeme yolunda zorluk çeker ve borcunu ödemediği ölürse ben onun borcunun sahibiyim." Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, VII, 50, 52.

çözmelerinin yanında vakıfların, yetim ve acizlerin mallarını idare gibi işlere de bakmışlardır.”⁵⁵ Ömer b. Abdülazîz, bu konuda hassas davranmış ve yargıya, dezavantajlı grupların desteklenmesi konusunda hem yetki hem de sorumluluk yüklemiştir. Nitekim hâkimlere, yetim çocukların mallarına bakmak görevini yüklemiştir. Dolayısıyla hâkimler yetimlerin kanuni velisi veya vasisi olmaktadır. Hakimlere verdiği bir başka görev de her bölgedeki yetimlerin tespit edilip bunlara ait malların kayıt altına alınarak tescil edilmesi olmuştur.⁵⁶

Ömer b. Abdülazîz, sosyal devletin hedefleri arasında olan ve hükümetlerin ancak son 3-4 asırdır yıllarca tartışarak uygulamaya koydukları küçük çocuklara olan devlet yardımlarını bin üç yüz yıl önce yürürlüğe koymuştur. Bu kapsamda, her çocuk için ailesine, sütten kesilmiş olsun veya olmasın beytülmâldan malî yardım yaptırmıştır. Onun döneminde ailelere çocuk yardımı, her ay düzenli şekilde gerçekleştirilmiştir. Kaynaklarda bu konuda oldukça ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Ömer b. Abdülazîz, önceleri sütten kesilen çocuklara maaş bağlamıştır. Ancak bir süre sonra bazı annelerin maaşı daha çabuk hak etmek için çocuklarını sütten kestiklerini görünce, doğumundan itibaren tüm çocuklara maaş bağlamıştır.⁵⁷ Daha önce Muaviye b. Ebî Süfyan, sütten kesilen çocuğa tahsisat yapmış, Abdülmelik b. Mervan ise, çocuklara tahsisi kaldırmış, yalnızca istediklerine vermişti.⁵⁸

Ömer b. Abdülazîz, üç yılı bulmayan halifelik döneminde sosyal hizmetlerin diğer konuları gibi çocukların eğitim-öğretimi konusuna da önemle eğilmiştir. O, merkez ve taşrada birçok öğretmen görevlendirmiş, onlara erzak tahsis etmiş ve maaş bağlamıştır.⁵⁹

Ömer b. Abdülazîz, hukuki anlamda çocukların haklarının korunmasına önem vermiştir. Bu kapsamda Ömer b. Abdülazîz döneminde aktif görev yapan *sâhibu's-sûkların* (zabita), küttâblarda öğretmenlerin çocuklara şiddet gösterip göstermediklerini denetlemek, eğer şiddet varsa buna engel olmak gibi bir vazifelerinin olduğu aktarılmaktadır.⁶⁰ Bu bilgi, günümüz eğitim sisteminde çok tartışılan *çocuğa şiddet* konusunda İslâm'ın ilk dönemlerinde alınan önlemleri göstermesi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca Ömer b. Abdülazîz de tıpkı Hz. Ömer ve Hz. Osman gibi, çocuğun vasiyetini geçerli saymıştır.⁶¹

3.2.2. Kadınlara Sağlanan Destekler

Ömer b. Abdülazîz döneminde kadınlar malî, hukukî ve sosyal anlamda desteklenmişlerdir. Halife bu konuda, daha önce Hz. Ömer'in kadınlar konusundaki

⁵⁵ Hitti, *İslâm Târîhi*, II, 356.

⁵⁶ Yetim çocukların divanlara kaydedilişi ve maaş bağlanmasına örnek bir olay için bkz. İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 327; ayrıca bkz. Köse, "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülazîz'in Sosyal Siyaseti", 92.

⁵⁷ Örnekler için bkz. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 270-272; İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 340; Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, IX, 507.

⁵⁸ Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, s. 525.

⁵⁹ Bkz. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 118, 141; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 292.

⁶⁰ Bkz. Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 120.

⁶¹ İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, XII, 512-513.

uygulamalarını örnek almıştır. Özellikle dul kalmış kadınlar ve çocukları O'nun en hassas olduğu konulardan biriydi. Ömer b. Abdülazîz'e bir gün Kufe'den dul bir kadın gelir ve der ki: "Mü'minlerin emiri! Ben ve üç yetim kızım senin dağıttıklarından hiç istifade etmiş değilim". Halife kadına, önce akşam üzeri gelmesini söyler. Fakat "ya akşama kadar yaşayamazsam" diyerek kadını eşi Fatıma bt. Abdümelik'e yönlendirerek, kadının ihtiyacının hemen karşılanmasını sağlamıştır.⁶² Başka bir örnekte; Mısır'da Fertûne Sevdâ adında fakir bir kadın, halifeye yazdığı mektupta, bahçe duvarlarının yüksek olmaması nedeniyle tavuklarının hırsızlar tarafından çalındığını ve kendisinin mağdur olduğunu belirtmesi üzerine, Ömer b. Abdülazîz, kadına en kısa zamanda yardım edilmesi konusunda valiye talimat vermiştir.⁶³ Bu iki olay da Ömer b. Abdülazîz'in, toplumun ihtiyaçlarını karşılama konusunda ne kadar hassas davrandığını göstermektedir.

Ömer b. Abdülazîz, köle veya gayrimüslim kadınların da desteklenmesi konusunda sosyal hizmet uygulamalarında bulunmuştur. Mesela, Filistin halkından, Hıristiyan bir ümmü veled Müslüman olunca Ömer b. Abdülazîz, kadının bedelinin beytülmâldan karşılanıp kurtarılmasını emretmiştir.⁶⁴

3.2.3. Engelliler ve Genel Sağlık Politikası

Ömer b. Abdülazîz döneminde, engellilere yönelik önemli sosyal hizmet uygulamalarında bulunulmuştur. Engelli derecesinde müzmin/kronik hastalığı olanlar da bu uygulamalardan paylarını almışlardır. Kronik hastaların tedavi edilmeleri, sosyal yaşama uyumları ve hayatlarının kolaylaştırılması yapılan hizmetlerin temelini oluşturmaktadır. Ömer b. Abdülazîz, öncelikle engellilere mâlf yardımda bulunmuş ve her türlü ihtiyaçlarında onlara yardım edecek görevliler tayin etmiştir. Engellilere bağladığı maaşın miktarı oldukça yüksekti. Mesela, Basra'nın fakihlerine (ayda) 3'er dirhem bağlamışken müzmin/kronik hastalara 50'şer dirhem bağlamıştı.⁶⁵ Ömer b. Abdülazîz iki kötürüm ve iki müzmin/kronik hastanın hizmetini görmek için bir köle ve bir görme engelli için de bir yedici/yardımcı tayin ediyordu.⁶⁶ Hatta yardımcısı olmayan görme engellilerin tespitini emretmişti. O, bu sosyal hizmet uygulamalarını gerçekleştirirken ganimetlerdeki humus (1/5) hakkı olarak devletin elinde bulunan kölelerden yararlanmaktaydı. Bu iki uygulamayı daha önce Velîd b. Abdümelik⁶⁷ başlatmış,

⁶² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, 43-44; Sallabi, *Emeviler*, II, 460.

⁶³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, 62.

⁶⁴ San'ânî, Ebû Bekir Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el- Himyerî, *el-Musannef*. (çev. Hüseyin Yıldız), İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012, X, 435-436.

⁶⁵ Yeniçeri, *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, s. 756.

⁶⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, 54.

⁶⁷ Bkz. Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ* I, 431; krş. Taberî, VI, 437; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 478; ayrıca bkz. Kettânî, II, 32; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 349; H. İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslâm Târihi*, (çev. İ. Yiğit-S.Gümüş), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991, II, 229; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 307, 348; Yeniçeri, *İslâmın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, s. 753, 756; Velîd'in başlattığı bu faaliyet, kendisinden sonraki İslâm devletlerinde örnek alınmış olup, birçok İslâm ülkesinde, başlıca şehirlerin civarında cüzzâmlıların barınacağı "miskinhâne" denilen cüzzâmhaneler (leprosarium) kurulup hem hastalığın

Ömer b. Abdülazîz de geliştirmişti. Özellikle cüzam hastalığına yönelik koruyucu ve tedavi edici uygulamalar, o günün şartlarının çok ilerisinde bulunuyordu. Bu iki halifenin tıbbî sosyal hizmet uygulamaları, son birkaç yıldır Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın üstlendiği evde bakım hizmetleri ile Sağlık Bakanlığı tarafından yürütülen evde sağlık hizmetleriyle benzerlik göstermektedir. Bu iki hizmet de desteklenmeye muhtaç durumda olan hasta ve engellilerin yaşamını kolaylaştıran önemli sosyal hizmet uygulamalarıdır.

3.2.4. Yaşlılara Sağlanan Destekler

Ömer b. Abdülazîz diğer dezavantajlı gruplar gibi yaşlıları ve bunların aile fertlerini tespit ettirmiş, bunlara aynı veya nakdi yardımda bulunmuştur. Ömer b. Abdülazîz, Basra valisine yazdığı mektupta; "Müslümanlardan bir adamın bir kölesi ihtiyarlar, gücü zayıflar ve geçim imkânı ortadan kalkarsa, efendisi onu ölünceye veya azad edilinceye kadar geçindirmek zorundadır" demiştir.⁶⁸ Bu uygulama gayrimüslim vatandaşlar için de geçerliydi. Nitekim, dilenen yaşlı bir zımmîye beytûlmalden maaş bağlaması bu konuda önemli bir örnektir.⁶⁹ Diğer bir örnekte, haksız bir şekilde arazisi elinden alınan Humus'lu yaşlı bir gayrimüslimin durumu Ömer b. Abdülazîz'e iletmesi üzerine hemen toprağı kendisine geri iade edilmiştir.⁷⁰

3.2.5. Zımmîlere Sağlanan Destekler

İslâm Hukukunda İslâm devletinin hükmü altında yaşayan gayrimüslim vatandaşlara zımmî denir. Ömer b. Abdülazîz, zımmîlere yönelik sosyal, siyasi, iktisadi alanlarda önemli sosyal hizmet uygulamalarında bulunmuştur. Ömer b. Abdülazîz, kendisinden önceki Emevî halifeleri tarafından el konulan Hıristiyan ve Musevilere ait ibadethaneleri tekrar kendilerine iade etmiştir. Örnek vermek gerekirse, başkasına ikta' olarak verilen kiliselerini almak için şikayetçi olan Dimeşk ahalisine kiliselerini iade etti. Halife böyle durumlarda mahkeme kurmuş ve mahkeme sonucuna göre hareket etmiştir. Hatta aynı uygulamayı Kınnesrin'deki evler için de yapmıştır.⁷¹ Daha ilginç bir örnekte Halife, Hıristiyanların müracaatları üzerine Dimeşk Camiine ilave edilen kilise arsasının geri verilmesine hükmetmiş, Müslüman halk Hıristiyanlara daha avantajlı teklifler sunarak onları ikna etmişler ve

yayılması önlenmiş, hem de tedavileri dahil hastaların bütün ihtiyaçları karşılanarak geri kalan ömürlerini daha rahat bir şekilde geçirmeleri sağlanmıştır. Ayrıca cüzzâm hastalarına yönelik tedavi çalışmaları, yapılan araştırmalar ve yazılan eserlerle desteklenmiştir. İslâm hekimleri eski Yunan, Hind ve Fars tıp literatüründen büyük ölçüde faydalanmış olmakla birlikte cüzzâm hastalığına onlardan daha çok önem vermişler ve gerek teşhis gerekse tedavi açısından çok daha pratik yöntemler geliştirmişlerdir. Genellikle tıp alanında eser veren her Müslüman hekim ve müellifin kitabında cüzzâma ayrı bir yer verdiği veya bu alanda müstakil bir çalışma yaptığı görülmektedir. M. Zeki Palalı, "Cüzzâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, 150-152.

⁶⁸ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 66.

⁶⁹ Bkz. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 45.

⁷⁰ İbn Abdilhakem, *Siretü Ömer b. Abdülazîz*, 57-58, İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 346-347.

⁷¹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 188.

böylece Dimeşk Camii tahrip olmaktan kurtulmuştur.⁷² Ömer b. Abdülazîz, gayrimüslimlerin, mabetlerine yönelik vakıf kurmalarına da izin vermiştir.⁷³ Ayrıca Ömer b. Abdülazîz döneminde, gayrimüslimler de dahil, mallarına devlet tarafından haksız şekilde el konulanların malları geri iade edildi.⁷⁴

Ömer b. Abdülazîz, zımmîlere mâlî destekte de bulunmuştur. O, tıpkı Hz. Ömer'in yaptığı gibi, mâlî durumu zayıf olan zımmîlerin cizyelerini azaltmış veya kaldırmıştır.⁷⁵ Cizyesi kaldırılanlar arasında din adamları da vardır. Ömer b. Abdülazîz döneminde, Mısır'daki rahiplerden ve diğer din adamlarından cizye kaldırılmış, kilise malları her türlü vergiden muaf tutulmuştu. Halife ayrıca, Irak'taki Necran Hıristiyanlarının kötüleşen durumlarını arz etmeleri üzerine cizyelerinde indirim gitmiştir.⁷⁶ Cizye alınmayan gayrimüslim gruplar arasında kadınlar, fakirler, görme engelliler, çalışacak gücü olmayanlar, kötürümler, mecnunlar ve afete uğrayanlar da vardır.⁷⁷ Ömer b. Abdülazîz, cizye ödemek için dilenen ihtiyar Yahudi'yi cizyeden muaf tutmuş ve beytülmâldaki zekât gelirlerinden pay vermiştir.⁷⁸ Ayrıca birçok zımmîye de maaş bağlamıştır. Bunlar arasında yaşlılar, çalışmaya gücü olmayanlar, fakirler, düşkünler bulunmaktadır.⁷⁹ Bunun dışında halife, Muaviye b. Ebi Süfyan tarafından, devlet hazinesine konmak için Mecûsîlerden resmen alınmaya başlanan Nevruz ve Mihricân hediyelerinin (vergi) alınmasına son vermiştir. Fakat maalesef sonraki halife Yezid b. Abdülmelik, hediye adı altındaki bu vergiyi tekrar toplatmaya başlamıştır.⁸⁰

Ömer b. Abdülazîz zamanında zımmîler de Müslümanlar gibi sosyal güvenliğe alınmışlardır.⁸¹ Ayrıca ticari olarak da desteklenmişlerdir. Nitekim zor duruma düşen gayrimüslim çiftçi ve tüccara kredi desteği verilerek kendilerini toparlamaları için fırsat verilmiştir.⁸² Hatta bir valisine yazdığı mektupta, arazileri zarar görmüş zımmîlerin arazilerinin imar edilmesini emretmiştir.⁸³ Ömer b. Abdülazîz zamanında zımmîlerin şarap imâlîne ve içmelerine -ticaretini yapmamak şartıyla- müsaade edilmiştir.⁸⁴ Ömer b. Abdülazîz, Müslümanın Hıristiyan kölesi için

⁷² Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, s. 146, 148.

⁷³ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 349; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 130-131, 159, 221; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, 53; Ahmet Ağırakça, *İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz*, İstanbul: Buruc Yayınları, 1995, s. 128.

⁷⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 336.

⁷⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 61-62, 66.

⁷⁶ Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, s. 77-78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II: 271.

⁷⁷ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 200, 204

⁷⁸ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 45.

⁷⁹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 41, 42, 66; Yeniçeri, *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, 288

⁸⁰ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 146; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't Târîh*, V, 59; geniş bilgi için bkz. Cahid Kara, "İslâm Coğrafyasında Mecusiler (Emevîlerin Sonuna Kadar)", *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2013), 33.

⁸¹ Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 370; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 61, 62, 66.

⁸² Yeniçeri, *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, s. 87, 593.

⁸³ Bkz. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 511; Ağırakça, *Ömer b. Abdülaziz*, s. 125.

⁸⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 356; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 131; Ağırakça, *Ömer b. Abdülaziz*, s. 130.

de Fıtır sadakası vereceğini söylemiştir.⁸⁵ Ömer b. Abdülazîz'in zımmî siyaseti sonucu Horasan'da 4000 zımmînin aynı zamanda Müslüman olmuştur.⁸⁶

3.2.6. Hükümlülere Sağlanan Destekler

“Yeryüzünün doğu ve batısında bulunan her ferde haklarını istemelerine gerek kalmadan ulaştırmayı hedefliyorum”⁸⁷ ilkesiyle hareket eden Ömer b. Abdülazîz, farklı nedenlerden dolayı bir şekilde hapse girmiş insanların, devletin ihmâlî sebebiyle yaşadıkları zorlukların çözümüne yönelik sosyal hizmet uygulamalarında bulunmuştur. Ona göre zaten hapiste olmakla cezasını çeken hükümlülere ayrıca eziyet edilmemeli, aileleri de zor duruma düşürülmemelidir. Yoksa halife hapis cezasına karşı olduğu için bu uygulamaları gerçekleştirmemiştir.⁸⁸

Ömer b. Abdülazîz öncelikle gereksiz yere hapsedildiklerini düşündüğü, Süleyman b. Abdülmelik döneminden kalan birçok mahpusu serbest bırakmıştır.⁸⁹ Ayrıca o, mahpuslara divandan yardım yapılmasını emretmiştir.⁹⁰ Daha sonra hapishane şartlarının iyileştirilmesi için adımlar attı. Valilere gönderdiği talimatnamelerde; hapishanelerde bir Müslümanın ayakta namaz kılmasına mani olacak bağlar içinde tutulmamasını, katiller hariç hiç kimsenin zincire vurulmamasını, yeme, içme ve giyimleri için zekât malları kullanılarak yardım edilmesini emretmiştir. Bunu yapmadan önce dönemin büyük alimi İbn Şihâb ez-Zührî'den görüş istemiş, o da hükümlülere mesâkîn çerçevesinde⁹¹ yardım edilebileceğini söylemiştir.⁹²

3.2.7. Kölelere Sağlanan Destekler

Rikâb; kölelikten kurtarılacak kimseleri ifade eder. Buna düşman elinde bulunan hür-köle, Müslim-gayrimüslim, erkek-kadın bütün esirler dahildir.

⁸⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 552; aynı zamanda İbn Ömer bunu uygulamıştır, bkz. 4: 552.

⁸⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 375.

⁸⁷ İbnü'l-Esir, *el- Kâmil*, V, 61.

⁸⁸ Ömer b. Abdülazîz'in bizzat kendisi de hapis cezası vermiştir. Mesela, devletin para bastırmasının dışında para bastıran birisi kendisine getirildiği zaman onu cezalandırdı, hapsedti. Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, s. 537; ayrıca Yezid b. Mühellebi de hapsedmiştir. Bkz. İbnü'l-Esir, *el- Kâmil*, V, 50, 51.

⁸⁹ Halife b. Hayyât, s. 245.

⁹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 342.

⁹¹ Tevbe 60. âyette şöyle denilmektedir: “Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, *yoksullara (mesâkîn)*, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm'a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda olana, yolda kalana mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir.” Bu âyete göre zekâtın sarf yerleri sekizdir: 1-Fakirler (fukarâ), 2- Yoksullar (mesâkîn), 3-Zekât memurları (âmilîn), 4-Gönülleri (İslâm'a) ısındırılacak olanlar (müellefe-i kulûb) 5-(Hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere (rikâb), 6-Borçlular (Gârimîn), 7-Allah yolunda cihâd eden (fi sebîlillâh), 8-Yolcu/yolda kalmışlar (İbnü's-sebîl). *Yoksullar (mesâkîn)*, zillet içinde dilenen ve sağlıklı olsa da ihtiyaç içinde kıvranan, çalışmaya gücü yettiği halde nisâb miktarından az, fakat kendine yetmeyecek kadar varlığı bulunanlar veya fakirin aksine hiçbir şeyi bulunmayanlar yahut da, gayrimüslim olan fakirlerdir. Bkz. Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, 205-206; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul: İrfan Yayınları, 1991, II, 971.

⁹² Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 240; ayrıca bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 349-350.

Efendisiyle mükatebe yoluyla anlaşılan köleler de, geri kalan borçları ödenerek hürriyete kavuşturulurken de zekât fonundan yararlandırılmışlardır. Hatta yardım edilecek kölenin gayrimüslim olması da bu yardıma engel olmamıştır.⁹³ Ömer b. Abdülazîz'in Kuzey Afrika zekât işlerine görevlendirilen Yahya b. Ma'mer zekât verecek kimseyi bulamayınca tüm zekât gelirleriyle köleler satın alıp hürriyetine kavuşturmuştur.⁹⁴ Erkek ve kadın kölelere ve esirlere tanınan bu haklar, dünya tarihinde eşine rastlanmayan uygulamaların İslâm'ın ilk döneminde ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Ebû Ubeyd'in aktardığına göre; Ömer b. Abdülazîz, Basra valisine yazdığı mektupta, Müslümanlardan birinin kölesi ihtiyarlar, gücü zayıflar ve geçinemeyecek duruma gelirse, efendisinin onu -ölünceye veya azad edilinceye kadar- geçindirmek zorunda olduğunu belirtmiştir.⁹⁵ Ömer b. Abdülazîz, Hıristiyan tarafından azad edilen Müslümanın bedelinin beytül mâldan verilmesini ve azad edilen Müslümanın velayetinin Müslümanlara (İslâm devletine) ait olduğunu söylemiştir. Mesela, Filistin halkından, Hıristiyan bir ümmü veled Müslüman olunca Ömer b. Abdülazîz, kadının bedelinin beytül mâldan karşılanıp kurtarılmasını emretmiştir.⁹⁶

3.2.8. Borçlulara Sağlanan Destekler

Kur'ân'ın zekât verilecekler arasında saydığı borçlular, Ömer b. Abdülazîz'in üzerinde durduğu ve desteklediği gruptan biri olmuştur. Ömer b. Abdülazîz, halkın israf, lüks ve günah işlerden doğmayan borçlarının tasfiyesi ve ödenmesi için valilerine talimat vermiştir.⁹⁷ Hatta evi, hizmetçisi, atı ve eşyaları olan borçlulara da yardım edilmesini emretmişti.⁹⁸ Ömer b. Abdülazîz, borçları için kendisine gelenlere *borçlular fonundan* çek veya nakit vererek yardım etmiştir.⁹⁹ Halife ayrıca, Müslümanlardan ölüp de borcunu ödeyecek kadar malı olmayanların borçlarının beytül mâldan ödenmesini emretmiştir.¹⁰⁰ Ömer b. Abdülazîz, bütün bu uygulamaları gerçekleştirirken Hz. Peygamber'in; "Ümmetimden her kim, borç yükü altına girer, ödeme yolunda zorluk çeker ve borcunu ödemediği ölürse ben onun borcunun sahibiyim."¹⁰¹ hadisine ve bu konudaki uygulamalarına dayanmış olmalıdır.

⁹³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 976-977.

⁹⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, 65.

⁹⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 66.

⁹⁶ San'ânî, *Musanef*, X, 435-436.

⁹⁷ Bkz. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, 63-64; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 282-283; Yeniçeri, *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, s. 324-325, 448.

⁹⁸ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 526. Ömer b. Abdülaziz, vali ve defterdarlara gönderdiği yazılarında, onlara borçluların borçlarını emrini verdi. Gelen yazılarda "bizim borcunu ödemeğe koyduğumuz adamın evi, hizmetçisi, atı ve gerekli ev eşyaları var" deniyordu. Ömer, bunların bir Müslüman için zaruri olduğunu bildiriyor ve "bu gibi şeylere sahip olsalar da onların borçlarını ödeyiniz, çünkü onlar garimdirler (borca batmış kimseler)" demiştir. Yeniçeri, *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, s. 101.

⁹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 343.

¹⁰⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, 63; Ağırakça, *Ömer b. Abdülaziz*, s. 137.

¹⁰¹ Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, VII, 50, 52.

Ömer b. Abdülazîz'in bin üç yüz yıl önce borçlulara yönelik bu destekleri aslında Kur'ân'da teşvik edilen *karz-ı hasen*¹⁰² prensibinin pratiğe geçmiş şeklidir. Günümüz devletleri için de önemli bir örnek oluşturmaktadır. Sosyal devlet anlayışı gereği devletler, *karz-ı hasen* aracılığıyla ihtiyaç sahibi olan kesimin talebini faizsiz bir şekilde karşılama mekanizmasını oluşturabilirler. Ayrıca devletler, *karz-ı hasen* müessesesini kullanarak yoksulluk, gelir dağılımı, işsizlik, üretim ve tüketim gibi durumlar üzerinde ciddi anlamda pozitif etkiler meydana getirerek sosyal refah seviyesini yükseltme imkânına sahip olabilirler. Diğer yönden *karz-ı hasen*, faizin oldukça yaygınlaştığı günümüzde Müslümanlar arasındaki yardımlaşma ve dayanışma adına hayati bir rol oynama ve faize alternatif olma potansiyeline sahiptir. Maddî yönden zorda kalmış bir Müslüman'a, hâli vakti yerinde olan diğer bir Müslüman veya devlet yardım edebilir ve onun faize bulaşmasına engel olabilir. Bütün bu açılardan bakıldığında, İslâm'ın ilk asrında, hem toplum hem de devlet tarafından uygulamaya konulan *karz-ı hasen* çok önemli bir sosyal hizmet kurumu olarak ortaya çıkmaktadır.

3.2.9. Yolcu ve Yolda Kalmışlara Yardım

Bu grup Kur'ân'ın zekât verilecekler arasında saydığı gruplardan biridir. Hz. Peygamber'den sonra mallar çoğalınca Humus'un 1/5'i yetimlere, miskinlere ve yolculara ayrıldı. Hz. Ali de aynı uygulamayı yaptı.¹⁰³ Yolda kalmışlar grubu aynı zamanda *fey'*den de yararlanmaktadır. Ebû Yûsuf, *fey'in*; yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara ve göçmenlere verilmesini, malın/varlığın belli bir kesim arasında dönüp dolaşan bir servet olmaması olarak yorumlamaktadır.¹⁰⁴ Hadislerde de yolcu ve yolda kalmışlara yardım etmekle ilgili önemli teşvikler vardır.¹⁰⁵ Hz. Peygamber, Fedek arazisi gelirini tamamıyla yolcu ve misafirlere tahsis etmiştir.¹⁰⁶

Ömer b. Abdülazîz, Kur'an, sünnet ve İslâm hukukunda önemle ele alınan yolcu ve yolda kalmışlarla ilgili önemli sosyal hizmet uygulamalarında bulunmuştur. Öncelikle Fedek arazisini Hz. Peygamber dönemindeki statüsüne çevirmiştir.¹⁰⁷ Halife Ömer, Basra valisi Adıyy b. Ertat'a Umman'daki hurma ve hububat öşrünün fakirlere, sahradan gelen muhtaç, fakir ve yollarına devam edemeyecek durumdaki

¹⁰² Sözlükte "*kesip koparmak, karşılık vermek*", mekanla ilgili olarak kullanıldığında "*çaprazından dolaşıp gitmek*" gibi anlamlara gelen *karz*, terim olarak "*geri ödenmek üzere verilen mal veya birine ödünç/borç verme*" demektir. Kelime olarak "*güzel borç*" anlamına gelen "*Karz-ı Hasen*", Kur'ân-ı Kerîm'de Allah rızası için dünyada her hangi bir karşılık beklemezsizin (*vakıf, sadaka ve ihsan gibi*) harcama yapmak manasındadır. Bkz. Râgıp el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât (Kur'ân Kavramları Sözlüğü)*, (Çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu), İstanbul: Çıra Yayınları, 2012, s. 839; Çelik, *İslâm'da Sosyal Hizmetler*, 32.

¹⁰³ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 51.

¹⁰⁴ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 56, 57.

¹⁰⁵ "Yakınlara, hiçbir şeyi olmayanlara ve *yolda kalmışlara* malından ver." Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, V, 17; "Yolunu kaybeden birine yolu göstermek sadakadır." Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, V, 238-239.

¹⁰⁶ Bkz. Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, s. 32, 35.

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, 61-62; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 324.

misafirlere dağıtması için emir vermiştir.¹⁰⁸ Ayrıca Hac için Mekke'ye gelenlerin yoğunluğundan dolayı Mekke evlerinden kira alınmasını yasaklamıştır.¹⁰⁹ Ömer b. Abdülazîz, valilerine yazdığı mektuplarda, yollarda *hanlar* yaptırımalarını, yolcuları buralarda misafir edip her türlü ihtiyaçlarını karşılamalarını, yollarını kaybedenlere rehberlik yapmalarını emretmiştir.¹¹⁰ Ayrıca fakir, misafir ve yolcuların yararlanması için aşevleri yaptırmıştır.¹¹¹

Sonuç

Ömer b. Abdülazîz döneminde, Hz. Peygamber tarafından temelleri atılan, Hz. Ömer tarafından geliştirilen İslâm medeniyetinin bir parçası olan Emevî devletinin kurumsallaşması yolunda önemli adımlar atılmıştır. Devletlerin kurumsallaşmasında büyük paya sahip olan sosyal hizmet uygulamaları da Ömer b. Abdülazîz döneminde artan malî gücün de desteğiyle geliştirilmiş, kurumsallaşma daha sistematik hale getirilerek hızlandırılmıştır. Emevîler dönemi; sosyal, siyasî, ekonomik, askerî ve kültürel açıdan mühim gelişmelerin olduğu bir dönemdir. Bu gelişim ve ilerleme, sosyal hizmet uygulamalarının daha güçlü bir şekilde pratiğe dökülmesi neticesini doğurmuştur. Çünkü sosyal hizmet uygulamaları, ancak malî yönden belli bir seviyeye ulaşmış devletler tarafından hayata geçirilebilecek uygulamalardır. Bunun için güçlü bir siyasi organizasyon, güçlü bir ekonomi ve bunu gerçekleştirecek geniş bir vizyon gerekmektedir. Ömer b. Abdülazîz bu vizyonu kazanmış ve tarihte eşine az rastlanır sosyal hizmet uygulamalarını hayata geçirmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, sosyal hizmetlerin hedeflediği dezavantajlı grupların desteklenmesine büyük önem vermiştir. Onun döneminde kadınlar malî, hukukî ve sosyal anlamda desteklenmişlerdir. Özellikle dul kalmış veya eşi uzun süreli sefere çıkmış olan kadınlara devlet tarafından aynî ve nakdî tahsisat yapılmıştır. Kimsesiz veya yetim çocuklar, mümkünse akrabaları, değilse gönüllü aileler tarafından himaye edilmişlerdir. Bu konuda gerek Kur'an gerekse Hz. Peygamber ve onu temsilen daha sonraki halifeler tarafından yapılan teşviklerin büyük etkisi olmuştur. Bunun sonucunda günümüzdeki koruyucu aile sistemine benzer bir uygulama ortaya çıkmıştır. Ayrıca genel anlamda çocukların eğitim-öğretimi, hukukî anlamda haklarının korunması için önemli adımlar atılmıştır. Kronik hastalar, yaşlılar ve engellilerin hayatlarının kolaylaştırılması, sosyal hayata adaptasyonları yönünde önemli uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Köleler, zımmîler, borçlular, yolcu, misafir ve yolda kalmışlara destek olunmuştur. Mahpuslar da bu sosyal hizmet uygulamalarından yararlanmışlardır. Ailelerin farklı konularda desteklenmeleri, muhtaç durumdaki aile üyelerine maaş bağlanması da pratiğe dökülen diğer sosyal hizmet uygulamalarından bazılarıdır.

¹⁰⁸ Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, s. 90-91.

¹⁰⁹ Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 356; Belâzurî, *Fütûh'l-Büldân*, s. 48.

¹¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 339; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, V, 58-59.

¹¹¹ Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 368-369.

Ömer b. Abdülazîz, her dönemde yönetimlerin en önemli görevleri arasında sayılan sosyal hizmet uygulamalarını büyük oranda gerçekleştirmiştir. Çok kısa sürede, toplumda meydana gelen birçok probleme çözümler bularak bunları hayata geçirmesi, Ömer b. Abdülazîz'in ufkunun genişliğini ve güçlü yönetimini açıkça göstermektedir.

Kaynakça

- Acar, Hakan, "Dünyada Sosyal Hizmet Mesleğinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 14/1 (2003), 1-19.
- Ağırakça, Ahmet, *İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülazîz*, İstanbul: Buruc Yayınları, 1995.
- Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, (çev. Ali Yardım), İstanbul: Damla Yayınevi, 1976.
- Altınay, Ramazan, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Arıcı, Kadir, *Sosyal Güvenlik Dersleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, 1999.
- Aycan, İrfan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Belâzurî, Ebû'l-Abbas Ahmet b. Yahya b. Cabir, *Fütûhu'l-Büldân*, (çev. Mustafa Fayda), İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Riyâd: Beytu'l-Efkâr, 1998.
- Çelik, Yılmaz, *İslâm'da Sosyal Hizmetler Hz. Peygamber Dönemi*, Konya: Çizgi Yayınları, 2017.
- Dilik, Sait, "Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler", *AÜSBF Dergisi*, 35 (1980), 73-84.
- Dilik, Sait, Sosyal Güvenliğin Tarihsel Gelişimi, *AÜSBF Dergisi*, 43 (1988), 41-80.
- Doğustan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, (red. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul: Akçağ Yayınları, 1992.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, (çev. Cemaleddin Saylık), İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981.
- Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, (çev. Ali Özek), İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973.
- Eser, Mithat, *Engelli Sahabiler*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2013.
- Güzel, Ahmet, *Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdari Yapı*, Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2001.
- H. İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, (çev. İ. Yiğit-S. Gümüüş), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.
- Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul: İrfan Yayınları, 1991.
- Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, (çev. Heyet), İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2011.
- Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul: İfav Yayınları, 1995.
- İbn Abdilhakem, Ebû Muhammed Abdullah, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, (nşr. Ahmed Ubeyd), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef*, (Çev. Yaşar Güngör-Yusuf Özbek), İstanbul: Ocak Yayınları, 2010.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (çev. Mehmet Keskin), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineveri, *el-Meârif*, (nşr. Servet Ukkâşe), İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1992.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem., *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.
- İbn Sa'd, Muhammed, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kâhire: Mektebetü'l-Hânci, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman, *Sîretü ve Menâkibu Ömer b. Abdülazîzi'l-Halîfeti'z-Zâhid*, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1984.

- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't Târîh*, (çev. A. Ağırakca-M. B. Eryarsoy-Y. Apaydın), İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.
- İslâm Tarihi El Kitabı, (edt. Eyüp Baş), Ankara: Grafiker yayınları, 2012.
- Kapar, M. Ali, "Emevî Valilerinden Abdülazîz b. Mervân", *İstem*, 4/8, (2006), 43-49.
- Kalkaşandî, Ebû'l-Abbas Ahmed, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ*, Kâhire: Dâru'l-Kütüb, 1922/1340.
- Kara, Cahid, "İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar)", *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2013), 19-59.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: İfav Yayınları, 2010.
- Kettânî, Muhammed Abdulhay, *Terâtîbu'l-İdâriyye (Hz.Peygamber'in Yönetimi)*, (çev. Ahmet Özel), İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Kongar, Emre, *Sosyal Çalışmaya Giriş*, Ankara: Sabev Yayınları, 1972.
- Köprülü, Bülent. "Tarihte Vakıflar", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8 (1951), 479-518.
- Köprülü, Fuat, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), 1-36.
- Köse, Murtaza, "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülazîz'in Sosyal Siyaseti", *AÜİF Dergisi*, 34 (2010), 75-98.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*. (çev. Mehmed Sofuoğlu), İstanbul: Ötüken Yayınları, 1967-1970.
- Palalı, M. Zeki, "Cüzzâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8: 150-152, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Râgıp el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât (Kur'ân Kavramları Sözlüğü)*, (Çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu), İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *Emevîler Dönemi*, II, (çev. Harun Ünal), İstanbul: Ravza Yayınları, 2014.
- San'ânî, Ebû Bekir Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el- Himyerî, *el-Musannef*, (çev. Hüseyin Yıldız), İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012.
- Seyyar, Ali, *Sosyal Hizmetlerde Bakım Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*, Ankara: Şefkatli Eller Yayınları, 2007.
- Şeker, Aziz, *Sosyal Hizmete Giriş*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Şimşir, Mehmet, "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İstem*, 3/6 (2005): 265-280.
- Tabakoğlu, Ahmet, "İslâm Medeniyetinde İktisadi Hayat", *İslâm'a Giriş-Evrensel Mesajlar*. Ankara: DİB Yayınları, 2008.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire: Dâru'l-Maârif, 1967.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1960.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut: Daru Sâdır, 1977.
- Yeniçeri, Celal, *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2013.
- Yiğit, İsmail, "Ömer b. Abdülazîz", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 53-55.
- Yolcuoğlu, İsmet Galip, *Sosyal Hizmete Giriş*, Ankara: Sabev Yayınevi, 2012.
- Zastrow, Charles, *Sosyal Hizmete Giriş*, (çev. Heyet), Ankara: Nika Yayınevi, 2013.
- <https://www.iktisatsozlugu.com/nedir-1797-SOSYAL%20YARDIM#.XMNgm-gzBIU> (Erişim Tarihi: 28.04.2019)
- III'üncü Milli Sosyal Hizmetler Konferansı, 11-14 Aralık 1968, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını, Yayın, No: 54, S. 305, 364.*